

Polazne osnove za tranziciju ka cirkularnoj ekonomiji

Kraljevo

Izdavač:

Inženjeri zaštite životne sredine

Ulica Đorđa Rajkovića 13a

21000 Novi Sad

Internet adresa: <https://www.activity4sustainability.org>

U ime izdavača:

Igor Jezdimirović

Autor:

Agencija za konsalting Facilitas

Dizajn:

DK Design

Ova publikacija je nastala u okviru projekta "Zeleni inkubator", koji sprovodi Beogradska otvorena škola, Mladi istraživači Srbije i Inženjeri zaštite životne sredine uz finansijsku podršku Evropske unije. Stavovi i mišljenja autora izneti u ovoj publikaciji ne predstavljaju zvanične stavove Evropske unije i za njih je isključivo odgovoran autor.

Sadržaj

Uvod	1
O cirkularnoj ekonomiji.....	2
Tipologija biznis modela cirkularne ekonomije	3
Situacija u Republici Srbiji	4
O društveno odgovornom poslovanju i socijalnoj ekonomiji.....	6
Situacija u Republici Srbiji	9
O preduzetništvu	10
Pozicija preduzetništva u Republici Srbiji	11
Popularne oblasti razvoja poslovnih modela cirkularne ekonomije u Republici Srbiji	13
Korišćenje biomase.....	13
Proizvodnja energije od biomase.....	14
Proizvodnja sredstava za ishranu i oplemenjivanje zemljišta.....	14
Korišćenje PET-a i polietilena	14
Korišćenje tekstila.....	15
Zanatske radnje za popravku i servisiranje.....	15
Pregled stanja u Gradu Kraljevu	17
Socio-ekonomski kontekst za tranziciju ka cirkularnoj ekonomiji.....	17
Lokalni strateški okvir za razvoj cirkularne ekonomije.....	19
Nalazi istraživanjau zajednici	20
Upravljanje otpadom	20
Energetska efikasnost	22
Primer tranzicije ka cirkularnoj ekonomiji	22
Ključne prepreke.....	22
Zaključci i preporuke	23
Literatura.....	26

Uvod

Polaznu studiju o osnovama za tranziciju ka cirkularnim poslovnim modelima malih i srednjih preduzeća i preduzetnika (MSPP) i udruženja izradili su Inženjeri zaštite životne sredine, u okviru projekta „Zeleni inkubator“. Projekat sprovodi Beogradska otvorena škola, u saradnji sa Mladim istraživačima Srbije i Inženjerima zaštite životne sredine, uz podršku Evropske unije, a usmeren je na osnaživanje kapaciteta organizacija civilnog društva, koje se bave pitanjima zaštite životne sredine, naročito za praćenje procesa evropskih integracija Republike Srbije, negovanje inicijativa lokalnih neformalnih grupa i istraživanje potencijala i izradu preporuka za socioekonomski razvoj lokalnih zajednica na principima cirkularne ekonomije.

Jedan od ciljeva projekta jeda se prepoznaju uslovi, potrebe i moguće prepreke u razvoju i primeni cirkularnih poslovnih modela MSPP i udruženja. Da bi navedeni cilj bio realizovan, izrada studije je utemeljena na dvema metodologijama prikupljanja podataka: analizi dostupnih podataka i kvalitativnom istraživanju, sprovedenom metodom dubinskog intervjua, sa odabranim predstavnicima lokalne uprave, javnih komunalnih preduzeća, mikro, malih i srednjih preduzeća i preduzetnika. Analiza sprovedena na postojećim podacima iz različitih izvora (baza privrednih društava i preduzetnika/ca, zvanični statistički podaci i javne evidencije, međunarodna statistika, rezultati domaćih istraživanja), ima za cilj da obezbedi informacije o bitnim karakteristikama društveno-ekonomskog i institucionalnog konteksta, kao i da obezbedi uvide u obim i osnovne karakteristike upravljanja otpadom, razvoj preduzetništva i društveno odgovornog poslovanja u zajednici. Kvalitativno istraživanje obuhvatilo je dubinske intervjue sa 5 predstavnica i predstavnika zajednice iz sva tri sektora.

Koristi od prelaska na cirkularnu ekonomiju su višestruke, od očuvanja resursa, smanjenja emisija CO₂, održive proizvodnje, do novih poslovnih prilika i potencijala novih tržišta. No, tokom preliminarnog istraživanja smo utvrdili da je nivo osnovne informisanosti o konceptu cirkularne ekonomije u lokalnim zajednicama niži od procenjenog u polaznim pretpostavkama. Zato smo studiju organizovali i kao informativni alat, koji nudi osnovne definicije pojmova i koncepata, i kao prikaz karakteristika društveno-ekonomskog, institucionalno-normativnog okvira, kao i ključnih primenjenih politika, koje stvaraju uslove za cirkularnu ekonomiju ili direktno utiču na tranziciju od linearne ka cirkularnoj ekonomiji. Drugi deo čini analiza koja se oslanja na podatke iz istraživanja sprovedenih za potrebe ove studije.

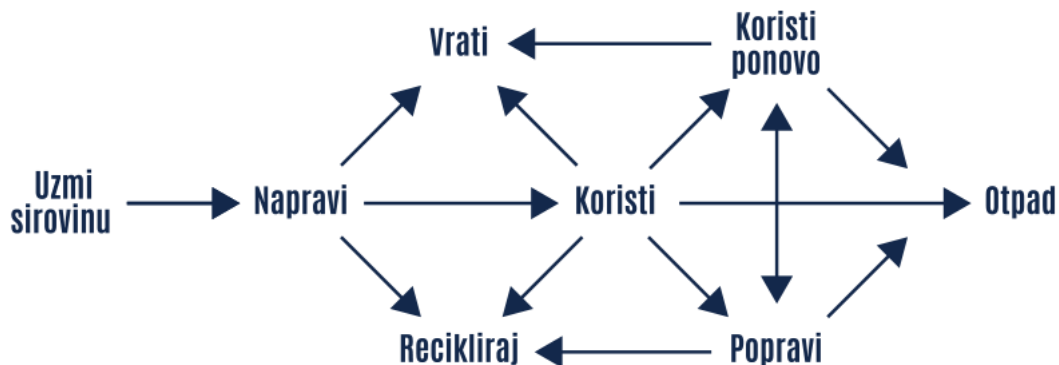
U studiji smo naročito skrenuli pažnju na povezivanje tri velika razvojna koncepta: društveno odgovorno poslovanje (uz socijalno preduzetništvo, kao najnoviji koncept), preduzetništvo i cirkularna ekonomija. Integralno posmatranje sva tri koncepta trebalo bi da smanji nerazumevanje novih pojmova i njihovo međusobno povezivanje u logičnu celinu, važnu za društveni razvoj, da smanji ponavljanje grešaka ili učenje već naučenih lekcija, u paralelnim tokovima koji ne komuniciraju, i stvori sinergetski efekat korišćenja resursa.

O cirkularnoj ekonomiji

Poslednjih decenija, u svetu se razvija model „cirkularne ekonomije“, koji svojim principima funkcionisanja i suštinom pokušava da zameni model linearne ekonomije i da u budućnosti spreči dalje pogoršavanje ne samo u oblasti eksploatacije neobnovljivih prirodnih resursa, već i da spreči dalje ugrožavanje životne sredine. Stoga se za ovaj pojam koriste još i termini „zelena ekonomija“, „ekološka ekonomija“, itd. Osnovni princip ovog modela je da se, koliko je to tehnološki danas moguće, otpadni materijali, bilo iz procesa proizvodnje, bilo iz otpada gotovih proizvoda, prerade, recikliraju, odnosno podvrgnu tretmanu, i da u novom obliku ponovo uđu u proces proizvodnje. Na ovaj način bi se suzbilo neracionalno trošenje prirodnih resursa, obezbedila bi seznačajno bolja zaštita životne sredine, a ulazni faktori proizvodnje (materijali) bili bi znatno jeftiniji.

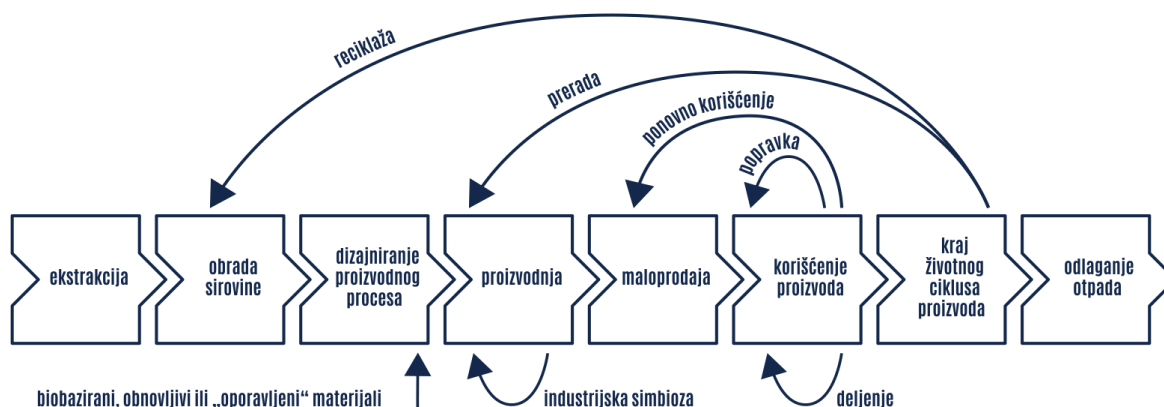
Koncept cirkularne ekonomije, koji je 1990. godine uveo Dejvid Pirs, predstavlja povezanost četiri ekonomske funkcije životne sredine. Pirs kaže da je životna sredina i baza resursa i kanalizacioni kolektor za ekonomske aktivnosti, a istovremeno je i fundamentalni sistem za održavanje života, i obezbeđuje sve pogodnosti za život. Ekonomisti zaštite životne sredine su sugerisali da, uzevši u obzir ove četiri ekonomske funkcije, kao analitički osnov, u plan poslovanja treba uvesti sve do sada nevidljive troškove, ili delimično planirane troškove. To praktično znači da cirkularna ekonomija menja i viđenje i funkciju resursa u privredi, uvodeći interdisciplinarni pristup u analizu i finansijske procene. Ono što je otpad iz nekog proizvodnog procesa, ili nakon upotrebe, dobija jasnu vrednost i postaje sirovina u nekom drugom proizvodnom procesu. Posebna pažnja unutar cirkularne ekonomije usmerena je na efikasnu upotrebu energije i prirodnih resursa, težeći da se, kroz inovacije i kreativni pristup, sa što manje resursa, i uvodeći nove modele proizvodnje i korišćenja, zadovolje potrebe korisnika. Sami proizvodi mogu biti popravljani, prerađeni, ponovo iskorišćeni, unapređeni, umesto da budu odbačeni. Takođe, umesto proizvoda mogu se nuditi usluge. Osnovna filozofija jeste maksimalno očuvanje i ponovno korišćenje resursa iz prirode, a zarad zadovoljavanja potreba klijenata. Definicija od koje polazi Ministarstvo zaštite životne sredine Republike Srbije, u „Mapi puta za cirkularnu ekonomiju“, kaže da je cirkularna ekonomija „obnovljiva industrijska ekonomija koja ima promenjeni koncept proizvodnje i potrošnje prema dizajnu, upotrebi resursa i odnosu prema stvaranju otpada. U konceptu cirkularne ekonomije otpad ne postoji, već samo sirovina koja se opet može ponovo upotrebiti za iste ili druge proizvodne procese“.

„Takođe, obnovljivi izvori energije imaju prioritet, energija se koristi efikasno, podstiču se inovativne tehnologije, zelene javne nabavke, zamena opasnih hemikalija manje opasnim, a promene u navikama potrošača su neminovne.“

Transformacija linearne u cirkularnu ekonomiju sve je važniji globalni i evropski politički cilj. EU je već usvojila niz dokumenata, koji zemljama članicama daju smernice za tranziciju sa linearne na cirkularnu ekonomiju. Poslednji u nizu su Evropski zeleni dogovor (engl. European Green Deal) i Akcioni plan za cirkularnu ekonomiju. Ideja je da Evropa postane prvi klimatski neutralan kontinent, i svetski lider u cirkularnoj ekonomiji i čistim tehnologijama. Za Evropu se, do 2030. godine, potencijalna ekonomska dobit od prelaska na cirkularnu ekonomiju procenjuje na 1,8 milijardi evra. Brze promene konteksta uzrokuju sve kraće rokove za ostvarenje političkih ciljeva. Istovremeno je cirkularna ekonomija teorijski još uvek na početku razvoja, a u praksi je daleko od dominantnog modela. Proces tranzicije podrazumeva strateško prilagođavanje uslova poslovanja od strane javnog sektora, u svakoj državipojedinačno i, paralelno, unapređenje poslovnih modela privrede i usklađivanje poslovanja sa principima cirkularne ekonomije.

Tipologija biznis modela cirkularne ekonomije

- 1. Modeli održivih sirovina i energije (Circular supply models)** – ovo su poslovni modeli u kojima se tradicionalne sirovine menjaju biobaziranim, obnovljivim ili „oporavljenim“ materijalima, još u fazi dizajniranja proizvodnog procesa. Suština je da materijali uključeni u proizvodnju u najmanjoj mogućoj meri prelaze u otpad. Ovi poslovni modeli vrlo su bliski modelima ponovne upotrebe korišćenih resursa, a osnovna razlika je u fazi

životnog ciklusa proizvoda, u kojoj dolazi do zamene sirovina (kod ovih modela se od starta planira nov materijal kao sirovina i prilagođava mu se dizajn proizvodnog procesa). U konačnom se ipak proizvodi neka količina otpada, koja se dalje tretira. Filozofija proistekla iz ovih poslovnih modela definiše se kao „cradle to cradle“ ili: od izvora ka izvoru.

2. **Modeli ponovne upotrebe korišćenih resursa (Resource recovery models)** – pre svega su u pitanju poslovni modeli koji proizvode sekundarne sirovine od otpada i prodaju ih drugima za dalju proizvodnju. U ove poslovne modele svrstavaju se i svi oni biznisi koji u postojećim proizvodnim procesima tradicionalne sirovine zamene otpadom koji se koristi kao sekundarna sirovina.
3. **Modeli produžavanja životnog veka proizvoda (Product life extension models)** – proizvod se dizajnira i proizvodi za dugoročniju upotrebu, produžava mu se životni ciklus još u proizvodnji. Najčešće je u pitanju proizvodnja mašina, uređaja, vozila. Za razliku od poslovnih modela servisiranja, koji produžavaju vek proizvodu opravkom, odnosno kvalitetnim održavanjem, kod ovih poslovnih modela je suština u promeni dizajna proizvodnog procesa (uključujući odabir sirovina), kako bi se proizvodu produžio programirani životni vek.
4. **Modeli ekonomije deljenja i pružanje usluge umesto prodaje (Sharing)**– ovde spadaju svi poslovni modeli u kojima se povećava nivo upotrebe proizvoda, kroz: razmenu, iznajmljivanje, zajedničko korišćenje i sl.
5. **Modeli servisiranja proizvoda (Product service system)**– poslovni modeli pružanja usluga servisa, popravki kojima se proizvod vraća u ponovnu upotrebu i produžava mu se životni vek.

Situacija u Republici Srbiji

U Republici Srbiji je pojam cirkularne ekonomije zvanično uveden pre tri godine, kada je u programu Vlade Republike Srbije od 2017. godine planirano da će se program razvoja zaštite životne sredine odvijati u skladu sa principimacirkularne ekonomije, koji se odnose na infrastrukturne projekte. Od tada su formirana radna tela u Privrednoj komori Srbije (*Centar za cirkularnu ekonomiju*) i Ministarstvu zaštite životne sredine (*Grupa za kružnu i zelenu ekonomiju*), sprovedene su dve ex-ante analize u 2019. godini¹ i izrađen je dokument „Mapa puta za cirkularnu ekonomiju“. „Mapa puta“ je predstavljena kao posledica dijaloga i analiza, a istovremeno i „prvi dokument koji će pokrenuti dijalog između donosioca odluka, predstavnika industrije, akademskog sektora i civilnog društva, u cilju definisanja budućih koraka i vremenskog okvira za prelazak sa linearne na cirkularnu ekonomiju“. Dakle, „Mapa puta“ je inicijalni

¹<https://euinfo.rs/plac3/wp-content/uploads/2019/11/Prezentacija-ex-ante-analiza-efekata-za-cirkularnu-ekonomiju.pdf> i <http://euinfo.rs/plac3/wp-content/uploads/2019/11/Kako-do-cirkularne-ekonomije.pdf>, pristupljeno 11.11.2020.

dokument, na osnovu kojeg relevantni akteri, svako iz svog domena, mogu da preduzmu aktivnosti za systemske promene, utemeljene na odgovornijem upravljanju resursima, čime će doprineti navedenoj tranziciji. Tokom predstavljanja „Mape puta“ najavljen je i „Program za cirkularnu ekonomiju, sa akcionim planom na tri godine“ koji je, verovatno, u procesu izrade.

Sadašnji normativni okvir, u koji opštine i gradovi moraju da se uklape, čine: Zakon o upravljanju otpadom ("Sl. glasnik RS", br. 36/2009, 88/2010, 14/2016 i 95/2018 - dr. zakon); Zakon o ambalaži i ambalažnom otpadu ("Sl. glasnik RS", br. 36/2009 i 95/2018 - dr. zakon) i prateći podzakonski akti (Uredba o utvrđivanju Plana smanjenja ambalažnog otpada za period od 2015. do 2019. godine); Zakon o lokalnoj samoupravi ("Sl. glasnik RS", br. 129/2007, 83/2014 - dr. zakon, 101/2016 - dr. zakon i 47/2018); Zakon o planskom sistemu Republike Srbije ("Sl. glasnik RS", br. 30/2018); Zakon o kontroli državne pomoći ("Sl. glasnik RS", br. 73/2019); Zakon o ulaganjima ("Sl. glasnik RS", br. 89/2015 i 95/2018).

Pored pravnog okvira, tu su i strateška dokumenta Republike Srbije: Nacionalni program zaštite životne sredine; Strategija održivog korišćenja prirodnih resursa i dobara; Strategija podrške razvoja malih i srednjih preduzeća, preduzetništva i konkurentnosti za period od 2015. do 2020. godine; Strategija i politika razvoja industrije Republike Srbije od 2011. do 2020. godine.

Svim ovim strategijama su istekli rokovi. Podsećamo da je osnovni razlog vremenskog oročavanja strategija analiza stanja na koje se planovi oslanjaju. A poslednje analize na koje se ove javne politike oslanjaju urađene su 2015. godine. Prema najavama Vlade Republike Srbije, strateško-regulatorni okvir je sada u fazi razvoja. Možemo naslutiti (pošto konkretnih zvaničnih podataka nema) da je u toku intenzivna promena, ili kreiranje javnih politika, pre svega uslovljeno usaglašavanjem sa EU propisima. To obuhvata javne politike usmerene na:

- Zaštitu i prevenciju upotrebe prirodnih resursa;
- Upravljanje otpadom (promena dosadašnje politike);
- Obrazovanje i informisanje svih slojeva društva o važnosti cirkularne ekonomije (iako nije jasno kako se ova najavljena namera dalje razvija);
- Promociju industrijskog razvoja, u kontekstu implementacije poslovnih modela cirkularne ekonomije;
- Promociju zelenih javnih nabavki;
- Izgradnju održive infrastrukture;
- Razvijanje ekonomskih i finansijskih instrumenata, u kontekstu podrške prelaska na cirkularnu ekonomiju;
- Izmene poreskog sistema.

U toku je izrada Strategije industrijske politike Republike Srbije od 2021. do 2030, za koju je zaduženo Ministarstvo privrede. Jedna od komponenti strategije odnosiće se na implementaciju principa cirkularne ekonomije u biznis modele, promovišući upotrebu već postojećih resursa i neophodnu reorganizaciju upravljanja otpadom, u kontekstu cirkularne ekonomije. Ministarstvo građevinarstva, saobraćaja i infrastrukture usvojilo je Strategiju održivog

urbanog razvoja Republike Srbije do 2030. godine, u kojoj nema konkretnog pominjanja cirkularne ili kružne ekonomije. Pokrenuta je inicijativa za izradu Strategije upravljanja plastikom, čiji nacrt je izrađen i donekle promovisan u poslednjem kvartalu 2019.godine. Nema zvanične informacije da li se i kako proces donošenja ove strategije nastavlja.

Privredna komora je pokrenula i Akademiju cirkularne ekonomije, sa namerom da omogući transfer znanja, posebno ka sektoru malih i srednjih preduzeća, kako bi se privreda pripremila za energetska i ekološka tranziciju. Još uvek nemamo procenu obuhvata i uspešnosti rada Akademije.

Promociju i razjašnjavanje koncepta cirkularne ekonomije, za sada, u najvećoj meri sprovode međunarodne organizacije, mreže i udruženja u Republici Srbiji: Stalna konferencija gradova i opština – Savez gradova i opština Srbije (SKGO); Nacionalna alijansa za lokalni ekonomski razvoj (NALED); Beogradska otvorena škola (BOŠ); Mladi istraživači Srbije; Beogradski fond za političku izuzetnost (BFPE); Arhus centar; Centar za promociju cirkularne ekonomije, i mnoga nacionalna, regionalna i lokalna udruženja, uz najčešću podršku Delegacije Evropske unije u Srbiji; UNDP-a u Srbiji; Misije OEBS-a u Srbiji, i Nemačke organizacija za međunarodnu saradnju (GIZ).

O društveno odgovornom poslovanju i socijalnoj ekonomiji

Društveno odgovorno poslovanje (DOP) se, u najopštijem smislu reči, odnosi na načine na koje preduzeće u svom redovnom poslovanju, kao i u odnosu sa svojim zainteresovanim stranama (stejholderima), održava ravnotežu između ekonomskih i socijalnih aspekata svog poslovanja, kao i aspekata životne sredine.

Posvećenost i doprinos profitnog sektora održivom razvoju, kroz rad sa sopstvenim zaposlenima, njihovim porodicama, lokalnim zajednicama, i društvom u celini, da bi se unapredio kvalitet života, kroz proces koji donosi koristi kompaniji i doprinosi opštem razvoju, jedna je od prvih definicija društveno odgovornog poslovanja koju je postavila Svetske banke.

U definiciju Evropske unije uvedeno je i pitanje zaštite životne sredine: *Društveno odgovorno poslovanje je koncept u okviru koga kompanije integrišu društvene i izazove vezane za prirodnu okolinu, u svoje poslovanje i interakciju sa svim akterima, na dobrovoljnoj osnovi.*

Društveno odgovorno poslovanje podrazumeva postizanje komercijalnog uspeha na način koji će poštovati svezaposlene, kupce i dobavljače, vrednosti i uvažavanje ljudi, društvene zajednice i prirodnog okruženja. Biti društveno odgovoran znači samo ispunjavati zakonske obaveze, već ulagati više u ljudski kapital, odnosno u okruženje u kome se posluje.

Često se DOP poistovećuje sa korporativnom filantropijom, koja je samo deo društveno odgovornog poslovanja preduzeća. Korporativna filantropija (ili korporativno davanje) smatra se posebnim tipom aktivnosti unutar društveno odgovornog poslovanja. Onose odnosi na čin kojim korporacije doniraju deo profita ili resursa neprofitnim organizacijama ili pojedincima. Korporacije najčešće doniraju novac, ali mogu donirati i korišćenje prostorija kompanije,

imovinu, usluge ili podršku u reklamiranju. Neke korporacije formiraju volonterske grupe među zaposlenima, u okviru kojih oni deo svog radnog vremena izdvajaju za rad naodređenim projektima. Korporativnim davanjem često rukovode same korporacije, ali se ono obavlja i kroz posebnu fondaciju te kompanije, ili partnerske fondacije i udruženja.

Za naše usmeravanje na cirkularnu, odnosno kružnu ekonomiju, važno je istaći da se i ona može posmatrati kao deo aktivnosti društveno odgovornog poslovanja. Odnosno, da je društveno odgovorno poslovanje nadređen okvir u kome su se kasnije razvili i socijalno preduzetništvo i cirkularna ekonomija. Utemeljenje se nalazi u analizi sadržaja aktuelnih definicija društveno odgovornog poslovanja (Dahlsrud 2006), koje pokazuju da definicije DOP-a uključuju pet najčešće pominjanih dimenzija:

- Društvena dimenzija: tiče se odnosa preduzeća i društva. Preduzeća treba da doprinose boljem društvu, time što će uzimati društvene probleme u obzir prilikom svakodnevnog poslovanja i biti svesna efekta koje njihovo poslovanje ima na zajednice. Ovde nalazimo mesto za kasnije razvijen koncept socijalnog preduzetništva.
- Ekonomska dimenzija: tiče se razmatranja društveno odgovornog poslovanja kao poslovne delatnosti koja ima za cilj da unapredi profitabilnost preduzeća, uvažavajući načelo da preduzeća treba da doprinesu društveno-ekonomskom razvoju.
- Dimenzija nosilaca interesa: korporacija treba da unapređuje svoju interakciju sa nosiocima svih interesa, posebno sa zaposlenima, dobavljačima, klijentima i zajednicama u kojima posluje.
- Dobrovoljna dimenzija: potezi koji svedoče o društveno odgovornom poslovanju nisu predviđeni zakonom, već se baziraju na etičkim vrednostima i dobrovoljnim potezima preduzeća.
- Ekološka dimenzija (dimenzija zaštite životne sredine): preduzeća treba da se trude da razvijaju svoje poslovanje na ekološki održiv način.

I upravo je ova poslednja pomenuta dimenzija DOP-a razvijena dalje, u koncept cirkularne ekonomije.

Paralelno je razvijan još jedan osnov razvoja koncepta cirkularne ekonomije, a to je razvoj ekološkog prava i koncepta ekološke pravde. Ideja o potrebi razvoja posebne pravne grane, kojom bi složen problem zaštite životne sredine bio regulisan na jedinstven način, javlja se sedamdesetih godina 20. veka, kada ova materija počinje da se izučava i na univerzitetima². Razvoj ekološkog prava obeležila je dilema koja nije samo terminološkog karaktera: da li za navedenu oblast prava treba koristiti izraz „ekološko pravo“ ili „pravo životne sredine“? Pristupajući problematici pravne regulative ekoloških vrednosti, strani autori paralelno upotrebljavaju izraze „ekološko pravo“ (ecology law) i „pravo životne sredine“ (environmental law)³.

²Salzman, James & Barton H. Thompson (2003). *Environmental Law and Policy*, New York.

³Joldžić, Vladan (2008). *Ekološko pravo – Opšti i Poseban deo (Primer Srbije – države u tranziciji)*, Beograd.

Ekološka pravda je neraskidivo povezana sa društvenom pravdom, a time i sa pravima i slobodama u zajednici. Tiče se pravedne raspodele ekoloških koristi i šteta unutar društvene zajednice i među državama na globalnom planu. Ekološki tereti, kao što su: izazvano istrebljenje vrsta, erozija, zagađenje vazduha u urbanim sredinama, zagađenje polihlorovanim bifenilom ili jonizujuće zračenje, ne tiču se samo onoga koji ih stvara, već i onih koji snose te terete. Ekološke vrednosti u vidu obnovljivih i neobnovljivih prirodnih resursa, genetičke, specijske i ekosistemske raznovrsnosti, i svih postojećih mogućnosti koje sadrže ekosistemski procesi, jesu korist ne samo za lokalnu, nego i za globalnu zajednicu. Ekološka pravda upućuje na razmišljanje o pravednosti vladavine i međunarodnog poretka, o smislu društvenog napretka, kulturnog razvoja, i o sposobnosti društva da kreira sopstvenu istoriju. Razvoj ekološkog prava/prava životne sredine stvorio je bazu za principe i načela koncepta cirkularne ekonomije.

Među najnovijim, paralelno razvijanim konceptima je socijalna ili solidarna ekonomija, koncept koji se tek istražuje i koji se sve intenzivnije veže za zajednicu i digitalizaciju⁴. Socijalno preduzetništvo se inicijalno definisalo kao način razmišljanja, odnosno proces stvaranja i razvijanja ekonomskih aktivnosti kombinovanjem rizika, kreativnosti i/ili inovativnosti, uz pouzdanu upravljačku strukturu unutar nove ili postojeće organizacije, čiji je prioritetni cilj stvoriti nove društvene vrednosti, a ako u tom procesu dođe do stvaranja profita, onda se on koristi za ostvarenje misije organizacije (*Zelena knjiga — Preduzetništvo u Evropi*, 2003). Sadašnja definicija koncepta socijalnog preduzeća, na koju se oslanja EU, odnosno Inicijativa za socijalno poslovanje (*Social Business Initiative — SBI*), jeste⁵:

Socijalna preduzeća:

- Prihod ostvaruju prodajom roba ili usluga;
- Povod za njihovu ekonomsku aktivnost jeste društveni cilj koji doprinosi opštem dobru, a koji je često u formi značajne društvene inovacije;
- Profit je u najvećoj meri reinvestiran sa namerom da doprinose društvenom cilju/misiji preduzeća;
- Zasnovana su na principima demokratskog upravljanja, i/ili principima participativnosti, i/ili su usmerena na ostvarenje socijalne pravde.

Solidarna ekonomija je izvorna ekonomija, zasnovana na vrednostima, koju su izgradili građani, za građane i za planetu. Vrednosti solidarne ekonomije su: samopomoć, samoodgovornost, demokratija, ravnopravnost i solidarnost. Solidarna ekonomija oslanja odgovor na potrebe zajednice, a ostvarivanje društvenih ciljeva na poslovni model rada. Okosnica je preuzimanje uspešnih postojećih poslovnih praksi, upotreba tehnologije i znanja i prilagođavanje u svrhu blagostanja zajednice, zasnovanog na zajedničkim vrednostima i ciljevima.

⁴<http://www.draganvaragic.com/blog/kako-da-budemo-vlasnici-onoga-sto-radimo-uvod-u-solidarnu-ekonomiju-i-decentralizovano-drustvo/>

⁵http://ec.europa.eu/growth/sectors/social-economy/enterprises_en

Upravo je pitanje društvene misije, odnosno društvenog cilja socijalnih preduzeća, ono što povezuje koncepte socijalne i cirkularne ekonomije. Društvena misija socijalnog preduzeća znači da je razlog okupljanja i osnivanja unapređivanje opšteg i ravnomernog korišćenja javnog dobra, onog dobra koje nam država stavlja na raspolaganje putem javnog sektora (zdravstvena zaštita, obrazovanje, pravna zaštita, putevi, parkovi, ulice, trgovi, bezbednost i sl.), ili pravednije korišćenje i čuvanje zajedničkog dobra (voda, zemlja, vazduh, sunce, šume, reke, jezera, kulturna baština, internet itd.).

Svi ovi koncepti međusobno su povezani i tako ih treba i posmatrati i planirati u javnim politikama i merama javnog sektora.

Situacija u Republici Srbiji

Prvo uređivanje ove oblasti u Republici Srbiji počinje 2006. godine, kada je usvojen Kodeks poslovne etike i Kodeks korporativnog upravljanja Privredne komore Srbije. U njima su definisani i opisani osnovni principi i pravila poslovne etike, koji bi trebalo da budu obavezujući za privredne subjekte u Srbiji, a posebno članove Komore. Kodeksi nisu bili široko prihvaćeni i prestali su da važe 2012. godine.

Drugi važan momenat je osnivanje Globalnog dogovora Ujedinjenih nacija u Srbiji⁶ 2007. godine, odnosno priključenje Globalnom dogovoru, najmasovnijem dobrovoljnom udruženju u svetu, posvećenom društveno odgovornom poslovanju. Pokretač i jedan od osnivača Globalnog dogovora Ujedinjenih nacija u Srbiji je Narodna banka Srbije. Ovo udruženje u Srbiji sada broji preko 90 članica, domaćih i stranih kompanija, akademskih institucija, strukovnih udruženja i organizacija neprofitnog sektora. Članstvom u ovoj organizaciji svi oni su se obavezali na poštovanje i promovisanje deset principa Globalnog dogovora iz oblasti zaštite ljudskih iradnih prava, zaštite životne sredine i borbe protiv korupcije.

Te iste godine, Balkanski fond za lokalne inicijative ustanovio je godišnju nagradu VIRTUS za korporativnu filantropiju kompanijama koje svojom finansijskom i nefinansijskom podrškom postavljaju standarde društveno odgovornog biznisa. Neki od dosadašnjih dobitnika nagrade VIRTUS su Narodna banka Srbije, B92, Hemofarm Vršac, Holcim Srbija, Erste Bank a.d. Novi Sad, Eurobank EFG, Telenor, Sunce Marinković d.o.o., Infostud 3 a.d. Subotica, Banja komerc d.o.o., preduzeće Sto posto. Istovremeno je i Privredna komora Srbije ustanovila nacionalnu nagradu za društveno odgovorno poslovanje.

Naredne, 2008. godine, osnovan je Forum poslovnih lidera Srbije, koji je kasnije promenio ime u Forum za odgovorno poslovanje, kao koalicija kompanija u Srbiji koje podstiču razvoj društveno odgovornog poslovanja. Forum je osnovan u cilju povezivanja lidera iz oblasti biznisa sa predstavnicima državnih institucija, međunarodnih institucija, poslovnih udruženja i civilnog sektora.

Godinu dana kasnije formiran je Savet Privredne komore Srbije za društveno odgovorno poslovanje.

⁶<http://www.ungc.rs>

Nakon objavljivanja ISO standarda 26000 (2010. godina), usvojen je srpski standard SRPS ISO 26000:2011⁷. Od 2013. godine, Nacionalna alijansa za lokalni ekonomski razvoj – NALED sertifikuje društveno odgovorne kompanije.

Vlada republike Srbije je 2010. godine usvojila Strategiju razvoja i promocije društveno odgovornog poslovanja u Republici Srbiji za period od 2010. do 2015. godine. Strategijom je definisano „promovisanje održivog poslovnog rasta i razvoja koji podstiču socijalnu inkluziju i sprečavaju narušavanje životne sredine. Uloga Vlade u takvoj sveobuhvatnoj viziji treba da bude usredsređena na stvaranje takvog ambijenta koji omogućuje razvoj, inkluziju i održivost“.

Strategija ne sadrži definiciju DOP-a, već se samo opisno ukazuje na njegove različite aspekte, pri čemu definiše tri cilja: promocija koncepta DOP-a, razvoj prakse DOP-a i stvaranje podsticaja i zakonskih obaveza koji će osigurati razvoj okruženja koje pogoduje širenju DOP-a. Akcioni plan za dalje sprovođenje, nakon 2015. godine, nije donesen. Do danas nije poznato da li su uopšte formirani organi koji bi se adekvatno bavili ovim pitanjem, niti da li su preduzete bilo kakve konkretne aktivnosti, pa se nameće pitanje da li je donošenje Strategije dalo ikakve rezultate.

Od 2018. godine, u Republici Srbiji se formiraju ili vladina radna tela, ili radna tela Privredne komore, usmerena na novije koncepte socijalnog preduzetništva i cirkularne ekonomije, bez kontinuiteta sa onim što je razvijeno u oblasti društveno odgovornog poslovanja, i bez vidljive međusobne saradnje.

Iako danas u Srbiji postoji određeni stepen svesti o konceptu DOP-a, i dalje ne možemo smatrati da je za širu javnost u zemlji koncept DOP-a dovoljno jasan. U Srbiji društvena odgovornost nije dovoljno razvijena, kako zbog kasnog prelaska sa koncepta planske na koncept tržišne privrede, tako i zbog nedovoljno razvijene ekonomije.

O preduzetništvu

Preduzetništvo je stav, odnos prema rešavanju problema, ne način registrovanja prihodovne delatnosti. Jezički koren mu tražimo u preduzimljivosti, preduzimanju nečega u cilju rešavanja potrebe ili problema.

Loš odabir korišćenja pojma u zakonskom rešenju⁸ u Republici Srbiji sveo je preduzetništvo na: *fizičko lice koje je registrovano i koje radi sticanja dobiti u vidu zanimanja obavlja sve zakonom dozvoljene delatnosti, uključujući i umetničke i stare zanate i poslove domaće radinosti. Preduzetnik može za obavljanje svoje delatnosti osnovati: radnju, radionicu, kancelariju, biro, servis, agenciju, studio, pansion, apoteku, ordinaciju i sl. Svi ovi oblici jednim imenom zovu se radnja.*

Najsveobuhvatnija bi bila definicija koja kaže da je preduzetništvo delatnost usmerena na pokretanje, organizovanje i inoviranje poslovanja preduzeća, sa osnovnim ciljem stvaranja novog tržišta i ostvarivanja dobiti. Ono je vezano za

⁷<https://iss.rs/sr/Cyrl/publication/show/iss:pub:37544>

⁸Zakon o privrednim društvima ("Sl. glasnik RS", br. 36/2011, 99/2011, 83/2014 - dr. zakon, 5/2015, 44/2018, 95/2018 i 91/2019)

sve aspekte ljudskog ponašanja i delovanja — razvija kreativnost, pospešuje rađanje ideja i obogaćuje ljudske potrebe⁹.

Pozicija preduzetništva u Republici Srbiji

Ekonomska politika Republike Srbije generalno je usmerena na privatizaciju državne imovine, mere za smanjenje korupcije i makroekonomsku stabilizaciju. Od ovih procesa se očekuje da stvore uslove za priliv direktnih investicija, koje bi transformisale ekonomiju ka rastu privatnog sektora. No, opšte ekonomsko okruženje u Srbiji još uvek je prilično nepovoljno. Privredu još uvek karakteriše niska konkurentnost u globalnim okvirima, visok javni dug i prilično visoka stopa nezaposlenosti. Na preduzetničko okruženje utiču svi elementi sistema – državne politike, regulatorni okvir, institucije, finansije, kultura, obrazovanje, ljudski kapital, lokalna i globalna tržišta.

Najvažnije prepreke sa kojima se preduzetnici suočavaju u Srbiji su¹⁰:

- *Država ne prepoznaje u potpunosti važnost i potencijal preduzetništva*

Nedostaju podaci koji bi obuhvatili sve preduzetnike koji rade u Srbiji, posebno detaljna baza podataka koja bi opisala njihovu strukturu i karakteristike, čime bi bilo omogućeno da se utvrde potrebe i posledično planira podrška. Nedostaje čak i opšta definicija različitih vrsta preduzetnika, koji nisu u dovoljnoj meri prepoznati u zakonskom okviru. Bez mogućnosti da klasifikujemo i pratimo preduzetnike, ne možemo da kreiramo prilagođene politike koje bi ciljale one kojima je podrška najviše potrebna. Postojeće politike su uopštene, a ciljevi usvojene Strategije za razvoj MSP i preduzetništva preterano su široki, te je prema tome merenje efekata takvih politika ne samo nemoguće, usled nedostatka podataka o preduzetnicima, već i zbog opšte prirode i širine politika.

- *Problemi u izboru odgovarajuće pravne forme privrednog društva*

Problem odgovarajućeg prepoznavanja delimično potiče od činjenice da „preduzetnik“ u Srbiji označava i pojam preduzetnika u užem smislu, kao i oblik privrednog društva. Ne mogu se sve firme registrovane kao „preduzetnik“ smatrati preduzetnicima u užem smislu te reči, niti svi preduzetnici svoju firmu registruju kao „preduzetnik“.

- *Preterano regulisano i nepredvidivo poslovno okruženje*

Jedna od najvažnijih prepreka zbog koje ljudi u Srbiji oklevaju da pokrenu sopstveni biznis jeste opterećujuća birokratija i nestabilno regulatorno okruženje. Poslovanje je regulisano putem 156 zakona i preko 250 podzakonskih akata, podložnih čestim promenama.

- *Nelojalna konkurencija*

Male firme nisu adekvatno zaštićene i lako ih je izgurati sa tržišta putem nelojalne konkurencije. Ovakav rizik naročito je naglašen u zemlji gde se skoro trećina BDP-a zarađuje u sivoj zoni.

⁹Penezić, dr Nenad D. (2003). *Kako postati preduzetnik*, Beograd.

¹⁰<https://ceves.org.rs/wp-content/uploads/2017/05/Mapiranje-prepreka-za-preduzetništvo-mladih.pdf>

- *Nepostojanje institucionalne zaštite (naročito za nenaplativa potraživanja)*

Institucionalna zaštita podjednako je važna kao i pravni okvir. Preduzetnici se obeshrabruju u pogledu pokretanja pravosudnih procesa, pošto su ovi skupi, dugotrajni i nepredvidivi. Ne postoje delotvorni mehanizmi za rešavanje sporova.

- *Komplikovano gašenje*

Nepredvidivost poslovnog okruženja, nenaplativa potraživanja i nedostatak podrške često vode preuranjenom gašenju firmi. Međutim, čak i zatvaranje firme može da bude komplikovano i skupo. Mladi preduzetnici često nisu svesni skrivenih rizika i potencijalne nemogućnosti da vrate i zadrže novac koji su uložili u biznis. Prosečan proces likvidacije traje između jedne i tri godine, uglavnom u zavisnosti od iznosa neplaćenih potraživanja.

Naročite prepreke predstavljaju poteškoće i troškovi pristupa finansiranju i mogućnost povezivanja sa nacionalnim, regionalnim i međunarodnim tržištima.

U kontekstu finansiranja posebno je važno sagledati strane direktne investicije. Srbija ostvaruje korist od priliva stranih direktnih investicija iz Evropske unije, mada je većina ovih tokova bila „finansijske“ prirode (više se reflektuje u domaćoj potrošnji, nego u fiksnim kapitalnim investicijama). Kada je reč o tokovima koji produbljuju lanac snabdevanja iz EU (slično onima iz Nemačke u Poljsku), čini se da su ti tokovi daleko skromniji u Srbiji, kako u pogledu vrednosti, tako i kao procenat BDP-a. Rusija je uglavnom investirala u energetska postrojenja. Kina je izjavila da je Srbija strateška „putna tačka“ u okviru njihove globalne inicijative „Jedan pojas, jedan put“ (China Investment, 2018). Očekuje se da će njihove investicije s vremenom rasti, posebno kako Kina bude investirala u stratešku infrastrukturu, poput tekućeg projekta brze železnice do Mađarske. Izazov će biti da se osigurapostojanje „efekta mreže“, kako se gradi nova infrastruktura, i da Srbija ne postane samo brzi tranzitni koridor kojim kineska roba stiže na severnoevropska tržišta. Zajedno, ovi različiti interesi i širok dijapazon istorijskih veza stavljaju Srbiju u zanimljiv, ali u izvesnom smislu i izazovan položaj, u kome će morati da balansira konkurentne interese tri velika bloka moći, i istovremeno da ih koristi kao podsticaj za ekonomski razvoj.

Velike međunarodne kompanije koje ulažu u nova postrojenja i mehanizaciju i modernizaciju postojećih sredstava, olakšavaju uvođenje međunarodnih proizvodnih i regulatornih standarda. Ove kompanije traže sopstvenu mrežu snabdevačkih mikro, malih i srednjih preduzeća i preduzetnika. One takođe obezbeđuju značajan izvor porudžbina i prihoda, bez kojih pribavljanje komercijalnog finansiranja postaje veći izazov, budući da kreditori vole da vide ili dugačak istorijat pozajmica, ili pak obezbeđene porudžbine i tokove gotovine koji se ostvaruju plaćanjima u budućnosti.

Upravo ovu poziciju treba da popune preduzetnici, koji pokreću nove biznise u sektorima koji imaju snažan izvozni potencijal, u kojima se može izgraditi konkurentna prednost i koji bi od starta trebalo da budu podsticani da razmišljaju o kružnoj, odnosno cirkularnoj ekonomiji.

Krovna strategija u ovoj oblasti je Strategija za podršku razvoja malih i srednjih preduzeća, preduzetništva i konkurentnosti za period od 2015. do 2020. godine. Institucionalna podrška sektoru MSPP je, pre svega, Nacionalna agencija

za regionalni razvoj sa mrežom akreditovanih regionalnih razvojnih agencija. Podršku finansiranju MSPPsektora pružaju Fond za razvoj i Agencija za osiguranje i finansiranje izvoza Republike Srbije. Važne institucije u sistemu pružanja direktne podrškeMSPP sektoru su i SIEPA, u oblasti internacionalizacije, Ministarstvo prosvete, nauke itehnološkog razvoja i Fond za inovacionu delatnost, u oblasti podrške inovativnimpreduzećima i Nacionalna služba za zapošljavanje u oblasti podrške zasamozapošljavanje i novo zapošljavanje.

Popularne oblasti razvoja poslovnih modela cirkularne ekonomije u Republici Srbiji

Korišćenje biomase

Biomasa je biorazgradivi deo proizvoda, otpada i ostataka biološkog porekla iz poljoprivrede(uključujući biljne i životinjske materije), šumarstva i povezanih industrija, kao i biorazgradivi deo industrijskog i komunalnog otpada¹¹.

Analize su pokazale da je biomasa najznačajniji potencijal obnovljivih izvora energije u Srbiji. Procenjuje se na 3,405 miliona tona godišnje, od čega je 55% poljoprivredna i 45% drvena biomasa. Potencijal drvene mase iznosi 1,53 miliona tona. Šumska biomasa najzastupljenija je na jugu i u centralnoj Srbiji, i njen stepen korišćenja je vrlo visok – i do 66,7%. Procenjeni potencijal poljoprivredne biomase od ostataka poljoprivrednih kultura, ostataka u voćarstvu, vinogradarstvu i preradi voća je 1,67 miliona tona godišnje. Poljoprivredna biomasa najzastupljenija je na severu Srbije. Međutim, i pored velike rasprostranjenosti, njen potencijal se koristi u zanemarljivom procentu od 2%.Samo u voćarsko-vinogradarskoj proizvodnji generiše se oko 600.000 tona organskog otpada (biomase, taloga, komine, džibre).

U čvrstu biomasu ubrajaju se ostaci ratarske proizvodnje, ostaci rezidbe iz voćarstva i vinogradarstva, ostaci šumarstva, biljna masa brzorastućih biljaka, a pre svega brzorastućih šuma, deo selektovanog komunalnog otpada, ostaci u drvnoprerađivačkoj industriji, ostaci primarne i sekundarne prerade poljoprivrednih proizvoda i drugo.

Pod tečnom biomasom podrazumevaju se tečna biogoriva – biljna ulja, transesterifikovana biljna ulja – biodizel i bioetanol.

Gasovitu biomasu predstavlja biogas, koji može da se proizvede iz životinjskih ekskremenata ili energetske biljake (silaža trave i kukuruza), ali kao sirovina mogu da posluže i druge otpadne materije. Gasovitu, pa i tečnubiomasu, predstavljaju i produkti gasifikacije, odnosno pirolize čvrste biomase.

Biomasa se u Srbiji i spaljuje, a ima potencijal da se koristi u različite svrhe – kao hrana za životinje, za proizvodnju humusa ili organskog đubriva, za dobijanje alkohola i biogoriva, za proizvodnju papira i ambalaže, različitih predmeta i slično.Najzastupljeniji poslovni modeli korišćenja biomase su: proizvodnja energije i oplemenjivanje zemljišta.

¹¹ Zakon o energetici ("Sl. glasnik RS", br. 145/2014 i 95/2018 - dr. zakon)

Proizvodnja energije od biomase

Najčešći oblik korišćenja u proizvodnji energije jeste sagorevanje. Sagorevanjem biomase dobija se toplotna energija, koja se donedavno najčešće koristila za grejanje, kuvanje ili zagrevanje vode. U poslednjih par decenija biomasa se sagoreva i za proizvodnju električne energije. U energetske svrhe može se takođe koristiti i biogorivo, dobijeno konvertovanjem biomase u tečno stanje, kao i biogas, dobijen razlaganjem različitog biološkog otpada u gasovito stanje.

Briketiranje ili peletiranje biorazgradivog otpada je najčešći oblik preduzetničkog poslovnog modela u regionu. Briketi ili pelet izrađuju se od: piljevine; drvenih ostataka kod seče šuma (grane, lišće); drvenog otpada iz primarne i finalne prerade drveta; MDF-a (komadni otpad iz finalne prerade), otpadaka od duvana (uz dodatak vezivnog sredstva); trstika; poljoprivrednog otpada; orezine iz vinograda; orezina iz voćnjaka; papira i sl.

Proizvodnja sredstava za ishranu i oplemenjivanje zemljišta

Sredstva za ishranu i oplemenjivanje zemljišta proizvode se kao osnovni proizvodi, ili nusproizvodi, prilikom prerade poljoprivrednih proizvoda ili biomase.

Prvi proizvod ove vrste registrovala je kompanija Carlsberg Srbija. Sistem za preradu otpadnih voda pivare u Čelarevu, pored unapređenja samog proizvodnog procesa i postizanja visokog stepena zaštite životne sredine, doneo je i jedan novi proizvod – organski oplemenjivač zemljišta, **superkompost**. Reč je o oplemenjivaču zemljišta koji nastaje kaonuproizvod anaerobno-aerobnog prečišćavanja otpadnih voda. Ovo je prviodobren projekat takve vrste u Srbiji, jer tada još nije postojala zakonska regulativa koja definiše ovu oblast.

Kasnije su praksu registrovanja neorganskih oplemenjivača zemljišta (nusproizvodi) nastavile fabrike šećera (AD Fabrika šećera Senta i Fabrika šećera Donji Srem), zatim registrovanje organskih tečnih đubriva (Ekopatent iz Vrbasa), mikrobioloških đubriva (Agrounik i Biofor System iz Zemuna i BioGenesis iz Bačke Topole). Za proizvodnju neorganskih đubriva, sa mikroelementima koja se mogu koristiti u organskoj proizvodnji, posebno su se specijalizovali Hoya V.S., Subotica i TMD Diamond, Pančevo.

Najviše malih preduzetnika ima među proizvođačima organskog oplemenjivača zemljišta – glistenjaka.

Korišćenje PET-a i polietilena

Prvi postupak mehaničkog recikliranja PET-boca sproveden je 1977. godine. Prednosti postupka mehaničkog recikliranja PET-a su niski troškovi i mali negativan uticaj na okolinu, dok su nedostaci toplinska i hidrolitička degradacija PET-a tokom prerade zbog visokih temperatura i mehaničkih naprezanja, što može uzrokovati slabljenje svojstava recikliranog materijala. U svakom slučaju, u smislu zahtevnosti tehnološkog postupka i nivoa ulaganja, mehanička reciklaža PET-a je zanimljiv biznis model za preduzetnike.

Najčešće se unapred razvrstana i prečišćena plastika usitnjava i melje, i dalje prodaje kao granulat (regranulat za brizganje).

Vrlo velik udeo u otpadu iz domaćinstva ima i polietilen: polietilen niske gustoće (LDPE), koji se upotrebljava za izradu kesica i folija, te polietilen visoke gustoće (HDPE), koji se upotrebljava za izradu boca, posuda i ambalaže za pakovanje prehrambenih proizvoda, deterdženata i različitih kozmetičkih proizvoda. Primenjiv poslovni model za preduzetništvo je reciklaža LDPE-a i proizvodnja polietilenskih folija koje se upotrebljavaju za prekrivanje plastenika. Kako se one upotrebljavaju u spoljašnjim uslovima, izložene su delovanju UV zračenja, promenama temperature i uticaju vlage (padavina). Tokom prerade materijal se oporavlja, polimerni se radikali povezuju, lanci se produžavaju, odnosno različiti „defekti“ nastali tokom starenja sada se homogenizuju i neutralizuju. Reciklirane polietilenske folije za prekrivanje staklenika izdržljivije su i isplativije za korišćenje od originalno proizvedenih.

Korišćenje tekstila

Potrošnja odeće, obuće i tekstila za domaćinstva u EU godišnje odnese 1,3 tone sirovina i više od 100 kubnih metara vode po stanovniku. Od toga, oko 85% tih materijala i 92% vode iskorišćeno je u drugim regionima sveta.

U Srbiji postoji oko 1.800 registrovanih fabrika koje se bave proizvodnjom odevnih predmeta, kože i obuće, a koje zapošljavaju, formalno i neformalno, oko 100.000 radnica i radnika. Procenjuje se da tekstilni otpad u Srbiji čini oko 5% komunalnog otpada, što znači da se otprilike godišnje baci oko 100.000 tona odeće, obuće i kućnog tekstila.

Reciklaža tekstila uglavnom se odvija u četiri pravca:

1. Prikupljena garderoba se koristi za dalju upotrebu – to je ređi slučaj u našem regionu, jer je kvalitet prikupljene odeće i obuće uglavnom slab. Zato i uvozimo tekstilni otpad, odnosno proizvode koje kupujemo u radnjama polovne odeće.
2. Prikupljeni materijali se koriste za izradu predmeta za svakodnevnu upotrebu– lutke, kecelje, torbice, jastuci i sl. Često se reciklirani tekstil kombinuje sa recikliranom plastikom, i to se za sada najčešće dešava u okviru socijalnog preduzetništva.
3. Prikupljena garderoba se pretvara u izolacioni materijal, najčešće kao zvučna, vazдушna ili toplotna izolacija. Tehnologija je poznata u regionu, očekuje se stvaranje zakonskih uslova u Republici Srbiji.
4. Tekstilni otpad se koristi za izradu novih tkanina – proces dekolorizacije, razgradnje do prediva, i izrade nove tkanine.

Zanatske radnje za popravku i servisiranje

Jorgandžijski, opančarski, voskarsko-liciderski, tkački, kazandžijski, grnčarski, bravarski, korparsko-pletarski, tašnerski, obučarski –neki su od starih zanata

koji su neophodni u razvoju poslovnih modela cirkularne ekonomije. Stari zanati nisu samo prepoznatljiv oblik identiteta jednog regiona, već predstavljaju kroz istoriju razvijan poslovni model produžavanja životnog veka proizvoda, i/ili poslovni model održivih sirovina.

Pregled stanja u Gradu Kraljevu

Svrha ove polazne studije je da prepozna uslove, potrebe i moguće prepreke u razvoju i primeni cirkularnih poslovnih modela malih i srednjih preduzeća i preduzetnika (MSPP) i udruženja. Analize potrebne za izradu studija oslonili smo na dve različite metodologije prikupljanja podataka:

- a) Analiza dostupnih podataka u opštini;
- b) Kvalitativno istraživanje, sprovedeno metodom dubinskog intervjuja sa odabranim predstavnicima lokalne uprave, javnih komunalnih preduzeća, MSPP i udruženja sa prihodovnom delatnošću.

Konkretna pitanja na koja smo tražili odgovor su:

- Na koji način se upravlja industrijskim i biodegradabilnim otpadom u lokalnoj zajednici i koja vrsta otpada je najviše generisana u praksi, prema delatnostima u okviru kojih je generisan i prema tipu otpada?
- Koji faktori najviše utiču na korišćenje recikliranog materijala u sirovinским potrebama MSPP i prihodovnim delatnostima udruženja?
- Na koji način i u kojoj meri su MSPP i udruženja sa prihodovnim delatnostima podržana u razvoju konkurentnosti i inovacija?
- Kakve su, na osnovu objektivnih trendova, tržišne perspektive pojedinačnih lokalnih slučajeva cirkularne ekonomije?
- Koja su najizraženija uska grla, čijim otklanjanjem bi došlo do relativno brzog i značajnog uvećanja cirkularne ekonomije u lokalnim zajednicama u Srbiji?

Socio-ekonomski kontekst za tranziciju ka cirkularnoj ekonomiji

Grad Kraljevo je po površini jedna od najvećih jedinica lokalnih samouprava – zauzima 1.530 km², obuhvata 92 naseljena mesta u kojima po popisu iz 2011. godine živi 125.488 stanovnika. Teritorija grada Kraljeva je podeljena na 66 mesnih zajednica i 16 mesnih kancelarija. Grad Kraljevo je razvrstan u III grupu nedovoljno razvijenih jedinica lokalnih samouprava čiji je stepen razvijenosti u rasponu od 60 do 80% republičkog proseka.

Procenjen broj stanovnika na teritoriji grada Kraljeva sredinom 2018. godine je 118.363, od čega je 60.208 (50,86%) žena. Procenjen broj radnog kontingenta stanovništva (stanovništva starosti od 15 – 64 godine) u istom periodu iznosi 76.474 od čega je 38.151 (49,88%) žena. Posmatrajući podatke o radnom kontingentu stanovništva u periodu od 2011 do 2018 godine, uočava se smanjenje broja stanovništva u ovoj kategoriji.

Na teritoriji grada Kraljeva ima 1524 privrednih društava u kojima je zapošljeno 9477 lica. U gradu ima skoro 4.000 preduzetnika. Prema veličini jedno privredno društvo je razvrstano u grupu velikih, 14 privrednih društava je razvrstano u grupu srednjih, 123 u grupu malih, a ostala su u grupi mikro-preduzeća. Najznačajnija privredna delatnost na području grada je trgovina sa 33,9% od ukupnog broja privrednih društava, zatim prerađivačka delatnost sa 23,11%, delatnost u oblasti saobraćaja i transporta putnika i robe sa 10,06%, stručne,

naučne i tehničke delatnosti sa 8,68% i delatnost građevine sa 7,38% od ukupnog broja privrednih društava.

U procesu privatizacije privatizovano je 25 kraljevačkih firmi, Za privredu grada Kraljeva, pored podrške i jačanja sektora malih i srednjih preduzeća, veoma su važni industrijski kompleksi Fabrike Vagona i Magnohroma.

Grad Kraljevo raspolaže značajnim rezervama kvalitetnog uglja, kamenog lignita i mrkog uglja. Posebno su značajni lokaliteti na liniji Ušće-Baljevac (Tadenje-Progorelica), pri čemu se ugalj eksploatiše u Ušću i Tadenju. U predelu Ušća na postojećoj lokaciji proizvodi se oko 50.000 tona godišnje. Velike rezerve kvalitetnog lignita nalaze se u Zapadno-moravskom basenu između Kraljeva i Čačka. Procenjeno je da samo na levoj obali Zapadne Morave ima preko 100 miliona tona rezervi uglja. Od ostalih sirovina, značajne su rezerve mermera, dolomitskog šljunka i peska u tokovima reka.

Grad Kraljevo ima veliki potencijal mineralnih, termalnih i termomineralnih voda. Rudarsko geološki fakultet univerziteta u Beogradu je uradio studiju: „Ocena resursa i mogućnosti višenamenskog korišćenja podzemnih voda na teritoriji opštine Kraljevo“. Iskorišćavanjem termalnih izvora na teritoriji grada Kraljeva nastala su poznata lečilišta Mataruška i Bogutovačka Banja. Mineralne vode Mataruške Banje potiču iz termalne izdani. Po hemijskom sastavu voda je sumporovita, a temperatura vode je uglavnom između 28 i 48° S. Bogutovačka banja ima tri termalna izvora iz kojih izbija radioaktivna i slabosumporovita voda. Izvori termalne vode smešteni su u rasednoj zoni gde se ukrštaju dva raseda. Temperatura vode je 25° S. Grad Kraljevo je radi analize mogućnosti korišćenja podzemnih voda u saradnji sa Rudarsko - geološkim fakultetom Univerziteta u Beogradu uradio Studiju ocene resursa i mogućnosti višenamenskog korišćenja podzemnih voda na teritoriji grada Kraljeva, dok je u cilju definisanja teritorije koja je odlukom Vlade Republike Srbije proglašena za područje Mataruške Banje uradio i potreban elaborat.

Prema rezultatima Popisa poljoprivrede iz 2012. godine u gradu Kraljevu postoji 11.713 poljoprivrednih gazdinstava, koja su u poljoprivrednoj 2011/2012. godini koristila 38.377 hektara poljoprivrednog zemljišta. U strukturi površina oranica i bašta najveće učešće u Kraljevu imaju površine pod žitima (68%). Kulture koje se najviše gaje na oranicama i baštama su kukuruz (61%) i pšenica (20,77%). Pod voćnjacima je ukupno 3.566 hektara, a vinogradi zauzimaju ukupno 10 hektara.

Na teritoriji grada Kraljeva najviše se gaje svinje (54.020), zatim ovce (39.836), goveda (23.396), dok se najmanje gaje koze (2.580). Najzastupljenija veličina stada goveda na teritoriji grada Kraljeva jeste tri do devet grla, svinja od deset do devetnaest grla i ovaca od deset do devetnaest grla.

Na području grada Kraljeva šumski resursi zauzimaju 46,8% od ukupne površine, što je više od proseka za Republiku Srbiju.

U strukturi izvoza najviše su zastupljene sledeće grupacije: odeća i pribor za odeću; kotlovi, mašine i mehanički uređaji i njihovi delovi; plastične mase i proizvodi od plastičnih masa; proizvodi od gvožđa i čelika; ekstrati za štavljenje ili bojenje; tanani i njihovi derivati; kitovi i ostale mase za zaptivanje; mastila; oružje i municija; njihovi delovi i pribor i drvo i proizvodi od drveta; drveni ugalj.

Lokalni strateški okvir za razvoj cirkularne ekonomije

Tranziciju ka cirkularnoj ekonomiji u Gradu Kraljevu uređuju: Strategija razvoja Grada Kraljeva od 2015–2020. godine i Program razvoja turizma 2012–2022. za Međuopštinsko partnerstvo Kraljevo, Raška, Vrnjačka Banja, Gornji Milanovac i Čačak.

U Strategiji razvoja Grada Kraljeva definisana je **vizija** razvoja: „Kraljevo je grad održivog razvoja koji neprekidno unapređuje kvalitet života svojih građana, ulaže u ravnomerni infrastrukturni razvoj, razvoj obrazovanja i nauke i želi da se afirmiše kao prepoznatljiv kulturni, privredni, ekološki i turistički regionalni centar.“

Donosioci su naveli da je „podsticaj razvoju privrede nameće se kao jedan od najvažnijih prioriteta lokalnog razvoja kako bi se smanjila velika stopa nezaposlenosti“. U toj oblasti definišu tri prioriteta: *podsticaj razvoju domaćim i stranim investicijama, podrška razvoju preduzetništva i lokalnog privrednog sektora i podrška razvoju privrede zasnovane na znanju, kroz povezivanje privrede, nauke i lokalne samouprave.*

Smanjenje otpada ili reciklaža nisu uvedeni u ciljeve zaštite prirodnih vrednosti.

U oblasti preduzetništva je definisan strateški cilj opšteg tipa: „Realizacija programa podsticaja i razvoja socijalnog preduzetništva“.

Pripadajući akcioni plan, ako je i izrađen, nije javno dostupan, a nema ni obaveštenja o donošenju i/ili usvajanju.

Nema posebne strategije ili plana ekonomskog razvoja.

Izrađen je operativni plan u oblasti zapošljavanja – Lokalni akcioni plan zapošljavanja za 2020. godinu. Među uopštenim strateškim ciljevima i pripadajućim merama nema elemenata podsticanja tranzicije ka cirkularnoj ekonomiji.

Strategija socijalne politike grada Kraljeva za period od 2013. do 2020. godineima moguću poveznicu sa održivim razvojem, odnosno tranzicijom ka cirkularnoj ekonomiji. Jedan od definisanih programa je: *Razvoj socijalnog preduzetništva od 2014 do 2020 godine*. Ipak indikatori uspeha: *broj osnovanih socijalnih preduzeća, realizovani programi radne aktivacije korisnika, smanjen broj nezaposlenih iz ugroženih i teško zapošljivih kategorija*, ukazuju da se pod socijalnim preduzetništvom podrazumevalo zbrinjavanje socijalno ugroženih, a ne razvoj poslovnih modela koji podržavaju održiv razvoj zajednice.

U pratećem akcionom planu zapošljavanja predviđene su subvencije za samozapošljavanje u iznosu od 12.000.000,00 dinara, što bi teoretski moglo da se koristi za pokretanje preduzetničkih modela cirkularne ekonomije.

U Programu razvoja turizma 2012–2022. za Međuopštinsko partnerstvo Kraljevo, Raška, Vrnjačka Banja, Gornji Milanovac i Čačak, date su opšte (nemerljive usled nedostatka indikatora) preporuke o principima održivog turizma:

- *Turizam se mora razvijati uz pomoć lokalne zajednice, koja ima zadatak da sprovodi monitoring. (Važnu ulogu pri upravljanju turizmom ima jedinstveni informacioni sistem na nacionalnom i lokalnom nivou. Geografski informacioni sistem – GIS – kao tehnologija koja spaja informatičke i geografske komponente, ima posebno mesto u turizmu usmerenom na zaštićena prirodna dobra. Vrlo je važan u procesu donošenja odluka u sferi upravljanja, što se vezuje za sprovođenje akcija u prostoru, tj. prirodnoj i stvorenoj sredini.)*
- *Turizam mora obezbediti kvalitetna radna mesta lokalnom stanovništvu i uspostaviti vezu između lokalnih poslova i turizma.*
- *Mora se uspostaviti kodeks ponašanja u turizmu na svim nivoima – nacionalnom, regionalnom i lokalnom – zasnovan na međunarodno priznatim standardima. Takođe je potrebno definisati preporuke za turističke aktivnosti, procenu uticaja na životnu sredinu, monitoring kumulativnog uticaja i granice prihvatljivih promena.*
- *Osmisliti edukativne, stručne programe u cilju unapređenja baštine i prirodnih resursa.*

Ove opšte preporuke nisu dalje praćene konkretnim planom aktivnosti, koji bi trebalo da ukaže na to ko će, kako, kada i sa kojim resursima raditi na ostvarivanju tih preporuka.

Preciznih mera, usmerenih na konkretan razvoj elemenata cirkularne ekonomije u okviru razvoja turizmanema.

Ostala dokumenta javnih politika, koja bi mogla biti relevantna za razvoj cirkularne ekonomije, nisu izrađena.

Lokalni plan upravljanja otpadom ističe sa krajem 2022. godine. Jedna od mera je smanjenje količine otpada uspostavljanjem organizovane separacije i reciklaže, ali plan ne prepoznaje uključivanje drugih aktera osim lokalne samouprave.

Istovremeno je grad u procesu dogovaranja razvoja Regionalnog plana upravljanja otpadom koji bi trebalo da bude donesen početkom 2022. godine.

Institucionalni okvir za cirkularnu ekonomiju je u fazi razvoja.

Nalazi istraživanjau zajednici

Upravljanje otpadom

U periodu izrade ove studije, na veb-sajtu Agencije za zaštitu životne sredine, odabir portala sa podacima o otpadu vodi na adresu: <http://www.nrizgis.sepa.gov.rs/NRIZGIS/index.html>, gde na mapi možete potraživati podatke o generisanju, sakupljanju, tretmanu, odlaganju, uvozu ili izvozu otpada. Poslednja godina za koju postoje podaci je 2018, ne možete da odaberete opštinu, već samo čitavu oblast za koju tražite podatke. Ako pokušate da dobijete konkretnije podatke o generisanju otpada, postoji samo objašnjenje: „Nažalost, došlo je do greške“. Nažalost, do greške dolazi za sve privredne subjekte kod kojih smo pokušali da dođemo do podataka o generisanju otpada.

Intervjue smo obavili sa predstavnicama i predstavnicima: Predstavnicom odseka za zaštitu životne sredine u gradskoj upravi; predstavnikom Regionalne deponije Kraljevo; JKP „Čistoća“ Kraljevo, Agencijom za izradu studija i pružanje konsalting usluga u oblasti zaštite životne sredine EKOS03 i predstavnikom kompanije GIR d.o.o.

Nema javno dostupnog izveštaja o realizaciji programa rada JKP „Čistoća“ Kraljevo, pa su podaci o upravljanju otpadom prikupljeni samo tokom terenskog istraživanja.

U 2019. godini, u Kraljevu je prikupljeno oko 41.000 tona otpada. U 2018. procenjena količina je bila 36 do 38.000 tona. Procena je da oko 60% komunalnog otpada čini bio otpad. Radi se o procenjenim količinama, jer JKP „Čistoća“ Kraljevo ne poseduje vagu za merenje. Primarnu selekciju sprovode u dve mesne zajednice i četiri javna preduzeća. Procenjuju da na papira i kartona prikupe između 1,2 i 1,8 tona godišnje, a PET ambalaže između 840 kilograma i 960 kilograma.

U odseku za zaštitu životne sredine grada Kraljeva procenjuju da se na deponiju odveze oko 120 tona mesečno (pretpostavka je da se mislilo na dnevne količine prikupljanja otpada). U odseku procenjuju da je sastav prikupljenog otpada sledeći: 53% – biorazgradivi otpad; 22% – papir i karton; 5% – metal; 2% – PET i 1,5% plastične kese.

Primetna je velika razlika između procenjenih (koje takođe znatno variraju) količina pojedinih vrsta otpada i prikupljenog u procesu primarne selekcije.

Gradska deponija u Kraljevu je na lokaciji „Kulagića Ada“ i to smetlište se koristi od 1971. godine. Prostor postojeće deponije obuhvata površinu od oko 7 hektara i kapacitet ovog objekta je gotovo popunjen. Visina tela deponije je 15m. Korišćenje gradske deponije je vremenski ograničeno do kraja 2017. godine, a prelaz na regionalnu deponiju još uvek nije jasno definisan planom upravljanja otpadom. Plan je da 2025. godine regionalna deponija počne sa radom. U vreme razgovora sa predstavnikom regionalne deponije (oktobar 2020. godine) uprava je završavala nabavku usluge studije izvodljivosti sa kost benefit analizom. Odnosno, još uvek nije postojala precizna slika isplativosti i perioda eksploatacije.

U tranzicionom periodu se može desiti da grad Kraljevo funkcioniše bez lokalnog plana upravljanja otpadom. Postojeći plan se završava sa krajem 2020. godine, a u upravi kažu da će za novi plan čekati novu Nacionalnu strategiju upravljanja otpadom (očekuje se u prvoj polovini 2021. godine). Kažu da ako cirkularna ekonomija bude prepoznata u Strategiji i oni će je uvrstiti u lokalni plan.

Od gradske uprave Kraljeva je krenula inicijativa za nabavku *zelenog kontejnera* (kontejnera za bio otpad). JKP „Čistoća“ Kraljevou radnoj jedinici za održavanje zelenila u gradu pravi kompost u malim količinama, samo koliko im je potrebno za rasadnik. Inicijativa je bila nabavka *zelenog kontejnera* koji bi imao roto presu za mešanje bio otpada, a proizvodnja komposta u zatvorenom sistemu bi uključivala i proizvodnju metana. Dobijeni metan bi služio za grejanje staklenika. Inicijativa nije zaživela, kako kažu, zbog nedostatka kadrovskih kapaciteta i finansija.

Energetska efikasnost

Sagovornici su istakli proizvodnju briketa i peleta za ogrev kao najčešći primer korišćenja otpada u proizvodnji energije u gradu. Primeri uspešnog poslovanja u ovoj oblasti su kompanije Tri jele i strugare Zlatić i Šljivić, koje u najvećoj meri koriste sopstvene otpatke iz proizvodnje za briketiranje i peletiranje.

I kompanija GIR d.o.o. peletira otpatke iz proizvodnje (proizvode nameštaj od punog drveta, takozvani masivni nameštaj koji se pravi od hrasta.) Deo otpada koji nije dovoljnog kvaliteta za proizvodnju peleta, ide direktno u kotlove na sagorevanje.

U odseku za zaštitu životne sredine nemaju slučajeve traženja saglasnosti za korišćenje alternativnih izvora energije.

Istovremeno javno preduzeće Toplana Kraljevo ima solarne panele na krovu svog poslovnog objekta i na taj način dogreva svoje poslovne prostorije.

Primer tranzicije ka cirkularnoj ekonomiji

Turska kompanija „Eurotay“ je počela sa radom u Kraljevu u 2019. godini. Deo svog tekstilnog otpada vraćaju u proizvodnju. Ova kompanija deo svoje otpadne tkanine donira srednjim stručnim škola da bi đaci na njima učili da šiju.

Kompanija „Eurotay“ ima i savremen sistem za prečišćavanje otpadnih voda. Problem je što se sva otpadna voda u Kraljevu sliva u jedan odvod, tako da se prečišćene otpadne vode fabrike mešaju sa ostalom kanalizacijom.

Sagovornice i sagovornici nisu imali podataka o otpadu koji nastaje u poljoprivredi i preradi poljoprivrednih proizvoda. Jedina informacija je da se u ruralnim sredinama otpad nekontrolisano spaljuje.

Ključne prepreke

Najuočljiviji problem je nedostatak informacija o vrstama, kvalitetu, količinama komunalnog i industrijskog otpada,

Selekcija otpada na mestu nastanka je rudimentna, a na deponiji je nema. Prikupljaju se samo minimalne količine papira, kartona i PET ambalaže.

Na teritoriji opštine nema dovoljno konkurentnih operatera. Iako je saradnja privrede i operatera uglavnom dobra, u nedostatku konkurencije operateri postavljaju uslove za otkup. Tako dolazi do nepredvidljivost i promenljivost tržišta sekundarnih sirovina.

Kapaciteti javnog sektorasu nedovoljni za sprovođenje obaveza u upravljanju otpadom. Pored ovog, sagovornici su istakli i neusklađenost odgovornosti različitih aktera u sistemu.

Privreda ima osnovna znanja o cirkularnoj ekonomiji i mogućnostima koje ona daje. Zainteresovani preduzetnici i kompanije su već, u velikoj meri, primenili tržišno isplative mehanizme cirkularne ekonomije. Naročito mala i srednja preduzeća. No, sagovornici i dalje naglašavaju da je kontinuirana obuka o

značaju cirkularne ekonomije neophodna za sva preduzeća, a posebno za lokalnu samoupravu, javna preduzeća, ustanove i institucije.

Zaključci i preporuke

Zaključak 1: *U Kraljevu ne postoji sistem redovnog praćenja nastanka i tokova otpada. Nepostojanje sistematskog praćenja osnovnih informacija o potencijalnoj sirovini onemogućava profilisanje poslovnih modela cirkularne ekonomije, oslonjenih na upotrebu otpada.*

Postojeće stanje karakterišu nepouzdana i nepotpuni podaci, pre svega o vrstama, a zatim i o količini generisanja većeg dela komunalnog otpada. Selekcija na mestu nastanka tek treba da se planira. Na deponiji nema dalje selekcije, te je u takvom sistemu nemoguće utvrditi moguće količine sirovina za preduzetništvo u cirkularnoj ekonomiji.

Na nivou grada ne postoji čvorište informacija o komercijalnom i industrijskom otpadu, pa ne postoji ni približna slika vrsta i količina industrijskog otpada.

Javni sektor i industrija nemaju pravovremene informacije o operaterima koji rade na teritoriji opštine i nema dovoljno operatera na teritoriji opštine, pa se dešava da operateri za određene vrste otpada uslovljavaju saradnju sa privredom ili JKP-om.

Preporuka: Potrebno je uspostaviti sistem redovnog i uporedivog praćenja upravljanja otpadom u lokalnu (regionu i na nacionalnom nivou). Uspostavljanje mape nastanka i tokova otpada je izuzetno obiman posao, sa stalnim očekivanjem da se tako nešto uspostavi na republičkom nivou. No, bez pravovremenih lokalnih pregleda neće biti moguće kreirati poslovne šanse. Neophodno je definisati: metodologiju praćenja, odnosno aspekte koji će se pratiti i indikatore preko kojih će se pratiti generisanje i tokovi otpada; izvore praćenja i forme u kojima se podaci prikupljaju i dostavljaju; uloge i nadležnosti različitih aktera u procesu praćenja, kao i procedure međusobnog komuniciranja; rezultate praćenja (izveštaje i analize) i njihovu diseminaciju i upotrebu. Proceduralno uređivanje sistema praćenja (usaglašeno sa republičkim planovima) može da bude razmatrano u okviru gradskih saveta, da bi u daljem postupku institucionalno uređivanje sistema preuzela gradska uprava.

Zaključak 2: *Nema lokalnih javnih politika za razvoj cirkularne ekonomije.*

Okvir javnih politika za cirkularnu ekonomiju u Srbiji se intenzivno planira tokom poslednjih godinu dana. Međutim, naponi da se prostor cirkularnog poslovanja bolje uredi vode velikom usložnjavanju, koje je teško pratiti, posebno sa paralelnim razvojem društveno odgovornog poslovanja sa socijalnim preduzetništvom, posebnim razvojem preduzetništva i zapošljavanja, i posebnim, trećim tokom cirkularne ekonomije, koja je u nadležnosti zaštite životne sredine. Kompleksnost uspostavljenih koncepata prati i neintegrisanost separatih politika razvoja, koje će se teško pretočiti u lokalne planove razvoja.

Važno je istaći da je osnov za razvoj budućih javnih politika ocena uspešnosti sprovođenja prethodnih. U nalazima smo već utvrdili da nema dostupnih podataka o analizi sprovođenja dosadašnjih javnih politika u opštini.

Preporuka: Neophodno je na vreme planirati izradu mape puta za cirkularnu ekonomiju na lokalnom nivou. S obzirom na to da bi 2021. godina trebala da bude period obnove starih i izrade novih strateških dokumenata, to stvara idealnu priliku za ugrađivanje principa cirkularne ekonomije i njenih elemenata u lokalne strateške dokumente i planove, kao što su strategija lokalnog ekonomskog razvoja i/ili održivog razvoja, plan upravljanja otpadom, program zapošljavanja, plan zaštite životne sredine, program razvoja turizma (koji ističe krajem 2022. godine) i dr. Strateške dokumente koji se tiču cirkularne ekonomije trebalo bi izrađivati kroz konsultativni proces, koji treba da uključi lokalnu privredu i stručnu javnost.

Ovakav pristup planiranju umanjio bi neravnomernu raspodelu finansijskih sredstava i kapaciteta unutar javnog sektora, ali i započeo kontinuiranu međusektorsku saradnju.

Zaključak 3: *Građani i građanke, poljoprivrednici, mali privrednici, zaposleni u javnom sektoru nemaju dovoljno znanja o cirkularnoj ekonomiji.*

Iako sa jedne strane imamo potrebu iz ugla održivosti resursa u zajednici, sa druge strane jasnu ekonomsku korist, možda je najvažnije istaći zakonsku obavezu lokalnih samouprava da građane podstiču na pozitivan uticaj na životnu sredinu. Nakon kratkog terenskog istraživanja jasno se vidi veliki potencijal upotrebe biomase, PET ambalaže, metala, stakla, papira i kartona i tekstilnog otpada.

Preporuka: Informisanje i edukaciju je moguće sprovoditi kroz promotivne kampanje, koje afirmišu principe cirkularne ekonomije usmerene na privredu i obrazovne institucije, javne debate i uključivanje građana u procese izrade strateških dokumenata, poput planova primarne separacije ili upravljanja otpadom. Informativna i edukativna komponenta o cirkularnoj ekonomiji moraju biti sastavnih deo podsticajnih mera za razvoj privrede i poljoprivrede.

Zaključak 4: *Socio-ekonomski uslovi za cirkularno preduzetništvo i percepcija poslovne klime za razvoj cirkularne ekonomije su nepovoljni.*

Socio-ekonomski kontekst u kome se oblikuje i razvija cirkularna ekonomija ne može se nazvati povoljnim. Pozitivni trendovi iz prve decenije dvehiljaditih prekinuti su prvo efektima svetske ekonomske krize, zatim i aktuelnim efektima pandemije koronavirusa. Uz nepovoljne ekonomske uslove, kao otežavajuća okolnost javlja se i nepoverenje u doslednost mera podrške za razvoj poslovnih modela, koje traže veća inicijalna ulaganja (i znanja i pripremnih radnji i finansija) od prosečnog malog biznisa.

Preporuka: Potrebno je promovisati održivo preduzetništvo u široj javnosti, a posebno u obrazovnim ustanovama. Srednje stručne škole mogu biti posebno pogodna mesta za ovakve oblike promocije. Neophodno je razvijati svesti o osnovnim principima kružne ekonomije, kod svih koji utiču ili kreiraju privredni ambijent na različitim nivoima. Potrebni su finansijski instrumenti koji bi pratili

preduzeća i preduzetnike koji svoje poslovanje žele da usmere ka cirkularnoj ekonomiji.

Literatura

- OECD(2019). *Business Models for the Circular Economy: Opportunities and Challenges from a Policy Perspective*, OECD Publishing, Paris.
- Glušćević, Miodrag i Kaluđerović, Ljubinka (2019). *Analiza kapaciteta jedinica lokalne samouprave u pogledu stvaranja uslova za prelazak na cirkularnu ekonomiju*, Beograd.
- Prezentacija ex-ante analize efekata za cirkularnu ekonomiju. Dostupno na <https://euinfo.rs/plac3/wp-content/uploads/2019/11/Prezentacija-ex-ante-analiza-efekata-za-cirkularnu-ekonomiju.pdf> i <http://euinfo.rs/plac3/wp-content/uploads/2019/11/Kako-do-cirkularne-ekonomije.pdf>
- Salzman, James & Barton H. Thompson (2003). *Environmental Law and Policy*, New York.
- Joldžić, Vladan (2008). *Ekološko pravo – Opšti i Poseban deo (Primer Srbije – države u tranziciji)*, Beograd.
- Varagić, Dragan (2015). *Kako da budemo vlasnici onoga što radimo: Uvod u solidarnu ekonomiju i decentralizovano društvo*. Dostupno na <http://www.draganvaragic.com/blog/kako-da-budemo-vlasnici-onoga-sto-radimo-uvod-u-solidarnu-ekonomiju-i-decentralizovano-drustvo/>
- Penezić, dr Nenad D. (2003). *Kako postati preduzetnik*, Beograd.
- Bobić, Danijela (2017). *Preduzetništvo mladih u Srbiji – Mapiranje prepreka za preduzetništvo mladih*, Beograd. Dostupno na <https://ceves.org.rs/wp-content/uploads/2017/05/Mapiranje-prepreka-za-preduzetništvo-mladih.pdf>